

סקירות ספרים

מתיתיהו מיניץ

פנחס רוטנברג – החידה

עוד על רוטנברג ומסביב לו

אלי שאלתיאל, פנחס רוטנברג, עלייתו ונפילתו של "איש חזק"
בארץ-ישראל, 1879–1942, עם עובד, תל-אביב 1990.

חיבורו של אלי שאלתיאל על פנחס רוטנברג הוא אירוע במחקר של תולדות היישוב בשנות ה-20 וה-30. הוא תרומה רבת הקשרים לידיעתנו את תולדות האינטראקציה בין התנועה הציונית הממוסדת לבין היישוב בשנים הנדונות; בין ההנהלה הציונית לבין בעלי בריתה או יריביה, לחילופין, בסוכנות היהודית; בין המנהיגות הציונית הלגיטימית לבין אישים "חזקים" שהיו פעילים במישור הלאומי, בלי שהשתייכו למסגרת הרשמית של התנועה, או בלי שכינהו בה כתפקידים פורמליים כלשהם. ואכן החיבור מייחד דיונים להיבטים ממסדיים ואנטי-ממסדיים, לרבות מערכות יחסים שההיסטוריוגרפיה שלנו לא תמיד הבחינה בהם, וממילא לא נטתה לחושפם ולהתעסק בהם. הקורא בספר חש שיכול אדם לטפל בשורה ארוכה של שאלות יישוביות כבדות, ואפילו קרדינליות, בלי להתפלש בעפר היחסים הבין-מפלגתיים ביישוב הציוני (ובלי העיסוק, הכפייתי קמעה, במחלוקות שבין וייצמן לבן-גוריון), שההתעמקות בהם איננה חושפת את כל המנגנונים האמיתיים של ההתרחשויות היישוביות.

מגזר חייו של רוטנברג, החל בקיץ 1919 וכלה בהסתלקותו ב־3 בינואר 1942, כלומר, עידן עשיתו בארץ-ישראל וסביבה, הוא מחצית מחקר של אלי שאלתיאל. המחבר המודע למשקלם של פרקי חייו האחרים, מגדיר את המגזר הזה כ"ביוגרפיה השניה". ללמדך, שעל אף הקיטוע מצטרפים השניים לכעין ביוגרפיה שאפשר וניתן לדון בה כבמעגל מיוחד. יש צדק רב בטענתו. היו אלה 22 שנים של פעילות גלויה לציבור וגדושה שוקקות אינטנסיבית. הן עומדות בפני עצמן, ולא הייתי מהסס לגרוס שהן הפכו לחשובות וטעונות משמעות בחייו, הן מבחינת התרומה הציבורית האובייקטיבית והן מבחינת ההתגייסות

לתיקון מעוות אנושי ולאומי, יעד שהיה כל כך קרוב לאתוס האידיאולוגי של פנחס רוטנברג. נכון שלא לעשיה זאת בדיוק ניווט עצמו רוטנברג בעידן "הביוגרפיה הראשונה", אבל היא הפכה לתקופה הגועשת של חייו. בדיעבד, זהו גם נתח שהחוקר עשוי להתכבד בו. ועל כן מחקר על האיש ותרומתו העצומה לביסוס הממשי של היישוב הוא מעשה שאין ערוך לו.

במוצהר, איפוא, אין שאלתיאל חותר לפרוס ביוגרפיה פוליטית שלימה של רוטנברג. הוא אף מסייג עצמו ממשימה כגון זו מלכתחילה. ברם, בהיסח הדעת, בעקיפין, הוא כופה אותה עלינו, על-ידי זה שהוא חוזר כל אימת שהדבר נאכף עליו, לצורך הסברי אופי או משום תהיות שונות, לפרשיות מחייו שלפני 1919, בטרם הופיע על במת היישוב. אלה פרשיות שיש בהן, אליבא דשאלתיאל, כדי להסביר את האיש כשהוא לעצמו, או, לחילופין, את הדימוי שהסביבה טיפחה סביבו. מכל מקום "הביוגרפיה הראשונה", הביוגרפיה העלומה של רוטנברג, בין אם היא מכוררת ובין אם נותרת סמויה, מלווה אותנו בספר כצל, כצללית מטושטשת. ואין תימה שהיא כובשת את הסקרנות שלנו ומעוררת קושיות ופליאות באשר למתאם בין המצוי לבין המצופה בספר. מטעה גם שם החיבור, הכותרת הראשית וכותרת המשנה שהמחבר בחר להכתיר בהם את חיבורו, שהרי רחוקים הם מלחפוף את הספר – או גורמים לחיבור שיחטיא את הציפיות – אף שהם נענים לאופנות רווחות ואולי נוחים לצורך קידום מכירות.

לית מאן דפליג, וזו גם הנחה ששאלתיאל אינו שוכח להדגישה, שגם השנים שבין 1904 לבין 1919 הכילו פרקי עשיה סוערים ועוצרי נשימה: הזיקה המחותרת לס"רים, ובעיקר לארגון הצבאי שלהם בהנהגתו של הסוכן הצארי אוף; הקשרים עם גאפון, הכומר שקנה לו יוקרה אדירה באירועי ינואר 1905 בפטרבורג, והוצאתו להורג, מקץ ימים, כפרובוקטור, בידי בית-דין מהפכני שניזום על-ידי רוטנברג ופעל בנוכחותו; העימות החריף והנזעם שבו התנסה רוטנברג, לאחר מעשה, במפלגתו, והגלות שבאה גם על רקע ההידרדרות הכללית של המפלגה; היוזמות המקצועיות רבת הפעלים באיטליה, תוך שמירה על קשרים אינטנסיביים עם הפלג האיטלקי של הפזורה הס"רית שם; מלחמת העולם הראשונה, התחדשות הארגון הס"רי כאשר רוטנברג חוזר ומופיע בזירה הפוליטית, החבוייה שוב, של המפלגה, ומשמש לה שליח לצורך מסרים פוליטיים שונים; פריצתו המרעושה בתעוזתה לזירת העשיה הפוליטית היהודית בעת המלחמה; ההתנסויות המאכזבות (שעוד יידונו להלן) – ביניהן מעורבותו הציבורית בקרב יהודי אמריקה – למען רעיון הקונגרס וה"ממשלה" היהודית היציגה; וגם, מה שהתמיה לא פחות, הסתלקותו המפתיעה מן הזירה היהודית לאחר אירועי פברואר 1917 ברוסיה; פרק הזמן העלום מאוד, אבל אולי משמעותי, של שירותו בממשל קרנסקי; ולבסוף, המאסר בעת מהפכת הבולשוויקים והשחרור מידיהם בפטרבורג; תעלומת מעשיו במוסקבה בין דצמבר 1917 לאוגוסט 1918; העקירה לדרום רוסיה והקשרים עם האפוזיציה

הפוליטית לבולשוויקים.

שאלתיאל מודע לכל הזוויות האלה והוא מאזכר אותן על דרך ה"פלאש בק", כל אימת שדוחקת בו מה שמכונה בפיו חידת רוטנברג. זו מזדקרת לפניו מדי טפלו בהופעותיו הנחרצות ובתכסיסיו בעת שהשתלב בפעילות היישובית בארץ-ישראל, או כשהוא נקלע לעימות עם וייצמן. הוא חוזר, לעתים במפגיע, לשאול לפשרה של החידה, ומציע לנו חוזר והצע נוסחאות שונות. לרוב אלה ציורי דיוקן, ציורי פרופיל, בחלקם אפמריים מעצם מהותם, בחלקם קולעים מאוד להערכתו. המשותף להם, שהם מבקשים להתעגן בפרקי הביוגרפיה שלא נחקרה על-ידיו לפרטיה, אבל נשלפת מהכללות מהכללות שונות, ונוטעת בנו תחושה שעל אף שלמעשה אין כאן ביוגרפיה שלמה, היא בכל זאת מפרפרת לה בין השורות ובתוך העמודים.

אני מבין למצוקתו של המחבר, שכן אין זה פשוט להלך בשבילים המפותלים של הביוגרפיה "הראשונה" של רוטנברג. המקורות מועטים. הסתום עולה על הגלוי. בנסיונותי לפרש אירועים שונים בחייו נאלצתי לא אחת להרים ידים ולהסתפק בחצאי קביעות ובחצאי אמירות. גם הדברים שאני חותר לאומרם להלן, אין בהם כדי לגשר על הפערים, ואין הם מתיימרים להניח על שולחן הקורא פתרונות לסיטואציות בהן מתלבט שאלתיאל. ברם, נראה לי שדיון בשלושה מעגלי עניינים, או דילמות, אפשר שינווט מקצת ההתבוננויות, שבהן עשוי להתחבט כל המעיין בתשומת לב בחיבורו של אלי שאלתיאל על פנחס רוטנברג: (א) ה"ציונות" של רוטנברג; (ב) רוטנברג ווייצמן; (ג) זיקותיו הרוסיות של רוטנברג.

א. ה"ציונות" של רוטנברג

רוטנברג לא השתייך להסתדרות הציונית, ומלכתחילה ובמודע לא סר למרותה בשום עניין. לו נתבקש להגדיר עצמו, היה אולי אומר: יהודי הער לבעיות הלאומיות של העם היהודי. הטענה שהיה ציוני במונח המקובל שייכת למקצת בעלי דברו במחנה הציוני, והפליא לעשות בנידון הביוגרף הראשון שלו יערי-פולסקין.¹ הערכה זו נשתגרה, אגב, בציבור ההדיוטות לגבי כל יהודי שנתן דעתו לפתרון בעיות היהודים בזיקה לארץ-ישראל. גם מנהיגי התנועה הציונית ואחרים לא הבינו את פשר התנהגותו של רוטנברג. הם נטו לראות את העולם היהודי כשהוא מפולג לחציצות מתוחמות לחלוטין, בצבעי שחור-לבן, בגדר מי לנו ומי לשוואינו. זיהוי רוטנברג לא חרג משיגרה זאת. למען פישוט הדברים נוח היה לדחסו למחיצתה של הציונות המאורגנת. ועל כן השיחו בו בתור שכזה,

1. י' יערי-פולסקין, פנחס רוטנברג, האיש ופעלו, תל-אביב 1939 (להלן: פולסקין). יערי-פולסקין שהה בארצות-הברית בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ושם היה בין מעריציו של רוטנברג.

תוך שהעלימו פה ושם את הקשיים שבהכרח נתגלעו. שכן להיעדר הכפיפות הארגונית של רוטנברג, או ליחידאיותו הפוליטית, היתה לעתים משמעות מרחיקת לכת.

ברם, בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כאשר רוטנברג הגיח אל זירת העשייה היהודית הלאומית, היו הממסדים הציוניים מודעים היטב לעובדה שאיננו כפוף למרותם ואין הם יכולים לצוות עליו להסתלק מנושאים מסוימים שהיו כרום עולמו. הם יכלו להפעיל לגביו רק דרכי שכנוע בתיווכם של אישים שונים, ואף התבטאו ברוח זאת בהתכתבות שהתנהלה ביניהם. הגדילה לעשות בנידון הלשכה כברלין ושלוחתה בקופנהאגן.² רוטנברג היה אז, אליבא דכולם, אדם חיצוני שהגיח במפתיע אל במת ההשתדלות למען ארץ־ישראל היהודית. כל מי שבאו עמו במגע לרגל עניין זה, לא הכירוהו קודם לכן. וכוונתי, למשל, לדוד גולדשטיין, איש "פועלי ציון" במילאנו, שקישר בין רוטנברג לציוני איטליה ובין רוטנברג ל"פועלי ציון", ובראש וראשונה לברוכוב, שגם הוא לא פגשו קודם.³ גם לגבי וייצמן, כאשר בא לראותו לראשונה במנצ'סטר, ב־28 בספטמבר 1914, היה רוטנברג אדם עלום, ולא במקרה הציגו וייצמן בפני אחד־העם כ"אדון רוסי".⁴ הקושיה שראוי להקשותה היא, מה טעם מצא וייצמן בכלל לשוחח עמו, ואף לשולחו מקץ השיחה אל אחד־העם לבחינת הנושא. על מה ולמה לא מצא בו פסול לאלתר, בחינת עוד פנטזיונר מרקיע בדמיונו שיש לשולחו כלאחר יד. ואם אפילו נעמו לווייצמן הצעותיו של רוטנברג, כלום קירב אליו אנשים או ניהל משא ומתן עם כל מי שהשכים לפתחו ובפיו רעיונות המחממים לב יהודי? אין זאת אלא שרוטנברג ייצג סמכות, לא אישית שלו, אלא פוליטית פורמאלית, שהקנתה להצעותיו יוקרה ואמינות מסוימת שראוי לשוקלה בכובד ראש. וכוונתי איננה למרסל קאשין בלבד, שווייצמן מזכירו בזכרונותיו כמי שליווה את רוטנברג באיגרת המלצה.⁵

זאת ועוד: בבואו לאנגליה חיפש רוטנברג תחילה קשר לישראל זאנגוויל, שלא היתה לו שום זיקה ארגונית לציונות. גם קודם לכן באיטליה, כאשר נסתייע ביוזמותיו בחוג ציוני צר, ראה בו חוליית ביניים בלבד, וכל כוונתו נתמקדה במאמץ לפרוץ לחוגים רחבים, לאו דווקא ציוניים ולאו דווקא יהודיים. וכיצא בזה בארצות־הברית, הוא חיפש נתיבים אל "פנני" היישוב היהודי שם, אל אלה שלא היו ציונים. הוא לא עשה פוליטיקה ציונית ולא סר למשמעתם של

2. בשנת 1915, בסמוך להופעתו של רוטנברג בזירה האמריקנית. בשנת 1916 שוכך העניין ברוטנברג, שכן הוא עצמו מנמיך פרופיל. מי שפעיל בהקשר לנושא הוא ז'בוטינסקי, הממקד אליו את כל האש.
3. על כל הפרשה ראה מ' מינץ, זמנים חדשים ומירות חדשות, בר ברוכוב 1914-1917, תל־אביב 1988 (הלן: מינץ, זמנים), עמ' 19 ואילך.
4. כתבי חיים וייצמן, אגרות, כרך שביעי, ירושלים 1977 (להלן: אגרות וייצמן), אגרת 12.
5. חיים וייצמן, מסה ומעש, ירושלים 1949, מהדורה ב (להלן: מסה ומעש), עמ' 170-171.

מנהיגיה שם.⁶ גם כאשר משך אותם לעגלתו, הם רק הוצרכו לשמש תוספת. את יהבו השליך על גורמים אחרים.

אמרתי כי תוכניתו היו לאומיות יהודיות ונענו למאוויים שחפפו את הציונות המדינית המקסימליסטית. כידוע, הציע רוטנברג להכשיר את העם היהודי פוליטית ליטול חלק בוועידת השלום בתום המלחמה, על-ידי גיוסם של רגימנטים יהודיים לצד בעלות הברית, תמורת התחייבות של האחרונות להקמת רפובליקה יהודית בארץ-ישראל. כך במפורש.⁷ שייכת לזה גם התביעה לכנס קונגרס יציג של ההנהגה היהודית בארצות הפזורה המרכזיות, אשר יכונן את הנציגות הפוליטית היהודית, "הממשלה היהודית", שמתפקידה יהיה להנחות את כל המגעים הדיפלומטיים הבינלאומיים לפני סיום המלחמה ולאחריה בקונגרס השלום העולמי. לגיטימית היא, כמובן, השאלה, מדוע לא ניסה רוטנברג להניח את הפרוגרמה שלו ואת התנדבותו לפעולה על מפתנה של ההסתדרות הציונית, ומדוע לא טרח לפעול באמצעותה בלבד. לעניין יש מספר קונוטציות, ואנסה לפרוס אותן להלן.

מלחמת העולם הראשונה הציבה דילמה ארגונית ופוליטית בפני קברניטי ההסתדרות הציונית. מחד גיסא חייבה את הנייטרליזם הקפדני של הארגון הציוני הכולל לגבי הצדדים הלוחמים, בצד הלויאליות הפטריוטית של היהודי הפרטי למדינתו הלוחמת. מאידך גיסא, המצב הנתון דן את ההסתדרות הציונית להיעדר מוביליות פוליטית, וסיכל מראש את כושרה להפיק הישגים פוליטיים מן ההזדמנויות שמוזמנת המלחמה. וזאת בניגוד לכל התנועות הלאומיות באירופה, שהציונות התחככה בהן והושפעה מהן כך או אחרת, אשר עטו על ההזדמנות כמוצאות שלל רב. ברם, הדילמה העיקה להלכה בלבד. במציאות הממשית יכלו הפדרציות הארציות לערב עצמן במשא ומתן קונקרטי ולנסות לזכות בהבטחות שיש עמן הישג פוליטי אפשרי לתנועה הציונית, אם וכאשר הקונטראהנט שלהן במשא ומתן יזכה בהימורי המלחמה. הדבר בלט בהסתדרות הציונית בגרמניה, שהפגינה מראשית המלחמה הזדהות יתרה עם מדינות המרכז, וציפתה לקידום המטרות הציוניות בהסתמך על האינטרסים של גרמניה.⁸ גישות דומות נבטו באיטליה.⁹ שיקולים כגון אלה הניעו את הפמליה הקרובה של הבארון רוטשילד

6. ראה ההתכתבות של הלשכות הציוניות בברלין, בקופנהאגן, בקושטא ובניו-יורק ביניהן לבין עצמן. ההתכתבות שמורה בחטיבות L6/686 מיום 18.7.15; ר' ליכטהיים לוועד הפועל הזמני בניו-יורק, 19.7.15, שם, Z3/620, Z3/53.

7. ראה ניסוחו של רוטנברג במכתב לפליצה' ראונה בפארה, 6.3.15, אצ"מ A353/8, וגם מינץ, זמנים, עמ' 22.

8. אצ"מ Z3/206.

9. מינץ, זמנים, עמ' 127-131. ראה גם חליפת המכתבים בין רוטנברג לראוונה, אצ"מ A353/8.

בפאריז ואת ציוני צרפת.¹⁰ שלא לדבר על ברטניה, שהפכה לזירה מרכזית של המאמצים בשל אישיותו של וייצמן. הכלל, ההסתדרות הציונית בתור אחדות אופרטיבית, לא תיאורטית, חדלה להתקיים למי שרצה לפעול בזיקה לבעלות הברית.

מאז אימצה ההסתדרות הציונית אוריינטציה עות'מאנית, נמצאה מאבדת את אמינותה כארגון יהודי בינלאומי, והפכה יותר ויותר למסד הכפוף לסבכי האינטרסנטיות התורכית, ובעל כורחה, אף לחלק מהקונצנזוס הפוליטי הפנים-תורכי. היתה בכך עילה נוספת לתנועה הציונית לא לפתח שום מוביליות פוליטית כגוף עצמאי בעת המלחמה. למעשה, האוריינטציה העות'מאנית הפכה את ההסתדרות הציונית לספיח של המדיניות התורכית. עובדה זאת, מובן מאליו, לא הטרידה את מי שהודהו עם האינטרסים של גרמניה, וממילא מצאו את הזיקה לתורכיה רצויה ואפילו מזמנת אפשרויות פוליטיות. לא כן הפוסלים אוריינטציה גרמנית, או מי שרצו להציב במפורש את העם היהודי לצד בעלות ברית. אלה נאלצו לתור אחרי אפשרות להקים ארגונים יהודיים מחוץ להסתדרות ולא בכפוף לאינטרסים שלה כפי שהותו מגרמניה, ולא מעט בתיאום עם גרמניה. אין איפוא ספק, שגם רוטנברג השגיח בסיטואציה שנתהוותה. והרי הגיע לפרוגרמה שלו לא כל כך בשל חרדתו למצב היהודים, אלא בשל כוונתו, וכוונת העורף הפוליטי שלו, לסייע לבעלות הברית לקדם את הנצחון על גרמניה. ועל כן אין תימה, שבשל הזדהותו הבסיסית עם בעלות הברית שומה היה עליו להסתייג מן ההסתדרות הציונית הרשמית, שנראתה בעיניו, ובצדק, כאקספוזיטורה גרמנית. אגב, דיכוטומיה זאת בהתייחסות לתורכיה, וההשלכות שהיו כרוכות בה, הן שהזינו את החיכוכים בין מי שנקראו ציונים פוליטיים לבין מי שנקראו ציונים מעשיים, ערב המלחמה ועוד בתקופת כהונתו של דוד וולפסון כנשיא ההסתדרות הציונית.¹¹

רוטנברג נמנה, איפוא, על אותו סוג של יהודים, שבעת מלחמת העולם הראשונה, ואפשר גם קודם לכן, רצו או הבינו, שצריך והכרחי לעשות פוליטיקה יהודית בהסתמך על ארגונים ציבוריים ופוליטיים יהודיים, שהם לאו דוקא ציוניים, אבל לאומיים במהותם. על הנטיה ליוזם מערכים פוליטיים יהודיים חלופיים הקלה האפשרות שהיתה כרוכה בכך, שלא לקבל את מרותה של האידיאולוגיה הציונית על כל תכניה, וממילא את מרותה של ההסתדרות הציונית, שישבה בברלין, ולדעת רבים שעבדה את המדיניות הציונית לאינטרסים גרמניים.

10. על הנושא יש מידע גם בחליפת המכתבים של וייצמן, אגרות וייצמן, אגרת ז, עמ' 47, 56 ועוד.

11. ראה מחקר של חנה ויינר, "המדיניות הציונית בתורכיה, עד 1914", ישראל קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העליה הראשונה, התקופה העות'מאנית, חלק א, ירושלים 1990, עמ' 327 ואילך.

אגב, מעניין לציין, שגם כאשר הטעים רוטנברג את רגישותו לשאלת היהודים, הוא לא תמך בפתרונה האוטונומיסטי, ולו החלקי, ברוסיה. כלומר, הוא לא תמך בשום מאמץ לכבוש ליהודים זכויות של מיעוט לאומי.¹² הוא גם לא גילה הבנה לפרובלמטיקה של מלחמת ההווה ברוסיה, ולא רק בה. הוא שאף מירבית לשוויון זכויות אזרחי, וגם אותו ראה כפונקציה של נצחון הכוחות הדמוקרטיים. אולם קרוב לוודאי שכרבים מקרב הכוחות האלה היה משוכנע, שחלק מן היהודים מוכרחים לעזוב את רוסיה, ועל כן תמיכה בהקמת רפובליקה יהודית בארץ־ישראל עלתה לדידו בקנה אחד עם אינטרסים רוסיים. ברם, תמיכה זאת הוצרכה לא רק להיות בגדר הזדהות עם המאוויים הלאומיים היהודיים בארץ־ישראל, אלא גם מחוות פיוס הכרחית מצד רוסיה לגבי יהודיה, ששבועו עלבונות ונדחקו למחנה האנטי־רוסי במלחמה – תופעה שחוגים אלה ראוה כמסוכנת ומאיימת על תוצאות המלחמה.

עם זאת, עניין התקרבותו האישית, הפרטית, של רוטנברג אל הפוליטיקה היהודית בימי המלחמה הוא כשלעצמו תעלומה. כלום פנה אליה בשל התעוררות הרגש הלאומי היהודי שלו עצמו, או משיקולים פוליטיים שנשקלו בחוגים מסוימים, ורוטנברג נמצא אינסטרומנטלי כדי להוציאם אל הפועל? או אולי באה מעורבותו בשל שני הגורמים האלה בעת ובעונה אחת? בפתרון הבעיה אין להתעלם מאפיליאציות ס"ריות וכאלה הקשורות בהן בעת מלחמת העולם הראשונה, ועל כך מקצת הערות להלן.

לא אחזור לספר על מאמציו של רוטנברג להזיז את עגלת הפוליטיקה היהודית, בהתאם לתרחישיו, בארצות־הברית. חבל רק ששאלת־יאל הסתפק בשרטוטים קלילים בעניין זה.¹³ נראה לי שהמעקב אחר השיטות שגייס בהן את האהדה הדרושה ותכססיו הארגוניים יכלו ללמד הרבה על התנהגותו המאוחרת. אבל מה שצריך למשוך בעיקר את תשומת לבנו היא העובדה, שברגע שבו פורצת המהפכה הדמוקרטית ברוסיה חוזר רוטנברג, כאילו על פי פקודה, לפעול במישור הפוליטי הרוסי.¹⁴ זה איננו מסלק לאלתר את מעורבותו היהודית, אבל כל הקרוב אליו חש כי זו מתרופפת והולכת, מוסחת הצידה. אגב, המסר האחרון של רוטנברג ליהודים בסיטואציה החדשה שנתהוותה, היה מאמרו כדי

12. הופעת רוטנברג בנידון מאוזכרת במאמרו של ברוכוב, "א קורצער ענטפער אויף א גרויסן בלבול, דער אידישער קאנגרעס", 19.8.15. דעה דומה הביע בשלב זה גם ז'בוטינסקי בהרצאה שהרצה בקופנהאגן, ראה מכתב רוזנבליט ללשכה המרכזית של ההסתדרות הציונית בברלין, 21.9.15, אצ"מ Z3/87. ראה גם מינץ, זמנים, עמ' 188.

13. השווה מינץ, זמנים, עמ' 137 ואילך.

14. ראה המברק שרוטנברג שלח לחבריו ברוסיה לפי כתובתה של ברשקובסקאיה, הכאבוסקה, ב־15 באפריל 1917 Wiseman Papers, in Sterling Memorial Library, Manuscript Division, Yale University; Zosa Shajkowski, *Jews, Wars and Communism*, Vol. 1, N.Y. 1972, pp. 553–554.

ווארהייט הניו־יורקי, באפריל 1917, על הצורך בצבא יהודי – "א אידישע ארמעע".¹⁵ האינרציה נמשכה, ולא ייפלא שמי שפגשו ב־1917 בפטרבורג ידע לספר שהוא המשיך לגלות עניין באפשרות לממש את תוכנית הרפובליקה היהודית בארץ־ישראל, ואת עניין ההתגייסות הצבאית של היהודים בהקשר זה.¹⁶ אולם הופעתו הישירה בזירה היהודית הלאומית האקטיביסטית תתחדש רק בקיץ 1919, ובנסיבות שונות. להלן אנסה להוכיח שגם בשלב הזה לא שינה רוטנברג את שיטת פעולתו ואת הפאראמטרים של יחסו להסתדרות הציונית, כלומר לא שקל רעיון של הצטרפות להסתדרות הציונית.

אין שאלתיאל מצליח לשחזר את התרקמות המגעים בין רוטנברג לבין הנציגות הציונית בפאריס בקיץ 1919. ואין פלא. במידע המצוי יש ישועה מעטה. הכי מוקדם כרונולוגית, ובהקשר לענייני הארץ, מזכיר זאת נחמן סירקין במכתב מפאריס.¹⁷ המכתב הוקדש כל כולו לרשמי פגישתו עם רוטנברג, הידיד שחזר "מן השאול". סירקין ראה את רוטנברג בפאריס לפחות בחודש יולי. ובמכתבו כבר ידע לבשר לקוראיו, כי רוטנברג "מתכוון עתה ללכת ארצה ישראל". כלומר, מגעי רוטנברג עם הנציגות הציונית התקדמו אז למדי.¹⁸ אין סירקין טורח להגדירו כציוני ולא כחבר פועלי ציון.

ננסה להוסיף מקצת שיקולים לגבי סוגיית העיתוי. מתי דרכה רגלו של רוטנברג בפאריס? יש אפשרות סבירה לשער שרק במרוצת העשור הראשון של אפריל אותה שנה נמלט רוטנברג מאודיסה, כאשר נפלה בידי הבולשוויקים. הוא פנה מיד לקושטא ומשם לפאריס. סביר גם להניח כי לא הגיע לבירה הצרפתית לפני יוני.¹⁹ ועל כן נראה שמגעיו עם אנשי המשלחת היהודית שליד ועידת השלום נקשרו מסביב לתאריך הזה. הרעיון בדבר הקמת תחנות הידרואלקטריות בירדן ובירקון נדון כבר בוועדה המייעצת של המשרד הארצישראלי בלונדון במאי 1919 (שאלתיאל, עמ' 44). עם הופעתו נתבקש רוטנברג להשתתף בביצוע התוכנית, ונדונה איתו האפשרות שיסע ללמוד את העניינים בארץ ישראל (שם, 45). הוא נשכר בתורת מומחה, וכך הוצג בפני הגורמים הבריטיים הממלכתיים. איננו יודעים מי הביאו ומי תיווך בינו לבין הגורמים שהכריעו בנידון. יתרה

15. פ' רוטנברג, "א אידישע ארמעע" (ניו יארק), די ווארהייט 10.4.17. התגובה המידית של הלשכה הציונית בקופנהאגן, אצ"מ Z3/88.

16. שולמית לסקוב, *טרומפלדור, סיפור חייו*, מהדורה שניה, ירושלים 1982, עמ' 155 ואילך.

17. פורסם בקונטרס, י (א באב תרע"ט, 28.7.19). ברל כצנלסון מאזכר את נוכחותו בפאריס במכתב ליצחק טבנקין מ־29 באוגוסט 1919. ראה אגרות ברל כצנלסון, *תרע"ט-תרפ"ב*, תל־אביב 1970, עמ' 15.

18. פרוטוקול הוועד הפועל הציוני, 6.8.19, הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני, 1919-1929, כרך א, תל־אביב 1975, עמ' 135.

19. יערי־פולסקין טוען שרוטנברג ניסה להשתתף בקושטא, אלא ששם היה נתון לאיומים של חוגים מקרב המהגרים הרוסים הלבנים. פולסקין, עמ' 158.

מזה, גם איננו יודעים מי סייע בידי לחולל את המטאמורפוזת ממומחה שנשכר לעניין ליוזם עצמאי לחלוטין.

רוטנברג הגיע לארץ ככל הנראה באוקטובר 1919, עסק בחקר הסוגיות הכרוכות בפרויקט שלו באמצעות צוות מיוחד (שם, עמ' 46 ואילך), וגם היה מעורב בהשגת הזכיון לסלילת כביש טבריה-צמח. שאלת־אל מספר בהקשר על תצהיר מסכם שהגיש לוועד הצירים ביוני 1920, וקובע במין התפעמות, שזהו אולי המסמך היחיד בו פורס רוטנברג את האני מאמין הפוליטי שלו (שם, עמ' 50 ואילך). תמהני מדוע שאלת־אל לא נדרש, או אולי לא השגית, בדיוני משלחת החקר של הברית העולמית של מפלגות פועלי ציון. זהו לידי מקור חשוב להסתכלות אפשרית בתוכניותיו ובכוונותיו של רוטנברג בשלב הפותח של מעורבותו בענייני היישוב בארץ, כשהיה עדיין פורמלית בגדר מומחה שכיר. ככל הידוע לי, אין בידינו דוקומנט נוסף, דומה, הפורס את השקפותיו על עניינים שלא יכלו בשום פנים ואופן לעלות בעת דיונים פורמליים עם נציגי ההסתדרות הציונית. התצהיר מיוני 1920 מחוויר לעומתם, ואין תימה בדבר. ארשה לעצמי להביא את פרטי הופעתו של רוטנברג, ככל שהם שופכים אור על התייחסותו להסתדרות הציונית.²⁰

רוטנברג זומן ב־20 במאָרס 1920 לפרוס בפני חברי משלחת החקר את עיקרי תוכניתו. הפרוטוקול שברשותנו איננו סטנוגרמה, ועל כן הדברים כנתינתם רק מקיפים את קווי המחשבה ואין הם חופשיים מטביעת היד של רושם הפרוטוקול. ואגב, גם אם דברי רוטנברג לא הובאו בשלימותם וכנתינתם, ניתן ללמוד על מקצת מרעיונותיו על פי שאלות חברי המשלחת ותגובותיהם.

רוטנברג פתח בקביעה, שההגירה לארץ צריך שתהיה המונית ומידית. הגירה חקלאית בהיקף גדול ולא־לתר היא לדידו בלתי אפשרית, כי "אין המונינו יודעים עבודת האדמה". אי לכך נחוצה תעשייה. ולצורך זה נדרשות עבודות ייבוש – כנראה של החולה, דהיינו ים מרום, בלשון רוטנברג – וניצול כוח החשמל הטמון בירדן. המפעל הוא ארוך טווח. ניתן, תוך ביצועו, להשתמש בהישגים חלקיים, ככל שיושלמו.

לאחר שהביא פרטים רבים נוספים על התנאים ההידרולוגיים, עבר רוטנברג לדבר על בעיות הביצוע. לדעתו העניינים משתהים יתר על המידה, וכל כך מסיבות חיצוניות. סתם ולא פירש בנידון. הוא קבל שלא עמדו לרשותו מומחים עוזרים. בתשובה לשאלות השיח באפשרות לקלוט בעבודות ההכשרה השונות מ־2000 עד 3000 פועלים. ובאשר להבטחת "האופי היהודי" אמר דברים כדלקמן, ואני מצטט מן הפרוטוקול:

20. משלחת פועלי ציון בארץ־ישראל 1920, עורך: חיים גולן, חלק א, עמ' 233 ואילך (המקור בארכיון העבודה, 11/111, a/2). על אף שהמשלחת הכינה פרוטוקול בעברית וביידיש, נעדרים פרטי הפגישה עם רוטנברג מן הדיווח ביידיש.

עשו מעין סנסציה מן הדבר. אי אפשר למסור את זה (?) לזועד הצירים או להסתדרות הציונית. היא תפיל זאת למדוחות [היא תכשיל זאת?]. תורנית [תיאורטית] ידוע הדבר מכבר. עכשיו נוכחתי שיש בה אלמנטים גרועים. מפל הפרוצס בעולם בא הנה. [אולי, וזה מתקבל על הדעת על פי שימושי העברית של הזמן הוא: כל הפסולת של התהליך הסטיכי, ההגירה הסטיכית שאחזה ביהודים בתום המלחמה, מגיעה לארץ]. נכדים ונינים יבואו. שמעו כי יש שבר בארץ. גם אם יגנבו החצי, הוא רוטנברג יהיה שמח. אילו הבינו ראשי ההסתדרות הציונית כי יש עתה אפשרות לחולל מדינה. ברם, אלה גם זאת לא יבינו. [כל התהליך צפוי למפולת אם] ישארו אותם מנהיגים ויורידו זאת [את המפעל הציוני] למדוחות. שמע מיניה, רק איש פרטי בראש חברה פרטית צריך לעשות זאת. ואחת היא אם סירקין, אם רוטנברג ואם אדם אחר. העיקר [שיהיה אדם] מעשי. הוא יקבל עבור טרחתו 20% והשאר הממשלה היהודית. על זה אני רוצה להיוועץ אתכם. אם הציונים [אנשי ההסתדרות הציונית] בלבד יגיעו לידי כך – אסון. (ההדגשות שלי – מ"מ)²¹

רוטנברג כרך אפוא שתי סוגיות. אחת הנוגעת ליעילותה ואמינותה של ההסתדרות הציונית, והשניה לאופיה של העליה הצפויה לארץ. אין לשון הפרוטוקול מבהירה למה יצר רוטנברג את החיבור הזה. אפשר שרצה לומר שדווקא בשל אופיה הפרובלמטי של העליה הסטיכית העשויה לזרום לארץ, נחוצה סמכות שלטונית ראויה לשמה, וההסתדרות הציונית איננה הולמת תכלית זאת. שליטתה תביא לאסון. מנהיגיה יורידו את המפעל הציוני לטמיון. כלומר, חשיבות המפעל הציוני והצורך הדחוף בביצועו מחייבים לנתקו מן ההסתדרות הציונית. שכן ציונים הם אלה העושים את הציונות בעבודה, ביוזמה, בעשיה בשטח, ולא בעלי הנומנקלאטורה. תפעול הפרויקטים לפיתוח צריך שיעשה על ידי אנשים פרטיים, אנשים יהודים את המלאכה, ואילו סמכות הפיקוח, הקונטרול בלשון המשתתפים, אסור שיהיו בידי ההסתדרות הציונית. נחוצה לזה ממשלה יהודית. אגב זאת מנה רוטנברג בין מחדליה של ההנהגה הציונית את העובדה, שהיא ויתרה על התביעה למדינה יהודית, תביעה שזו לה ההזדמנות לממשה.

עניין זה של הגוף המוסמך לפקח על היוזמות שתבואנה מצד אנשים פרטיים, כך שלא תפגענה באינטרסים הלאומיים הבסיסיים, הפך לציר הדיון העיקרי, והשתזר בכירורים ללא חסך, ואביא רק מקצת הדברים המתמקדים בסוגיה. כך למשל הניח רוטנברג, שהעבודה מוכרחה להתבצע על-ידי חברות קבילות, שלגביהן נקט את המונח "קיבוץ";

כלל גדול בבנין הארץ – הצהיר. יחיד, אפילו יהיו לו כוחות ענק לא יוכל לעשות זאת. גם המהנדסים לא יוכלו לעמוד במשימה כזאת. זקוק הייתי

לעשרים מהנדסים ולא מצאתי ביניהם אחד שיהא מסוגל להיות אחראי. ומפני זה הקיבוצים הם בעלי כוח וגם הפינאנסיסטים היו מוכרחים להכנע להם ולשמוע להם.²²

ניר־ראפאלקס, שהיה חבר במשלחת, ניסה ללחוץ, ושאל, כלום לא ניתן להפקיד את העניין כולו בידי פועלים, כלומר למסור להם את השליטה. ברל כצנלסון, שהתערב בדיון, ניסה לרסן את רוטנברג. בקיאותו בטכניקה מאפשרת לו לפסוק אם הציונים יכולים לטפל בטכניקה. ואולם תנועת העבודה למדה משהו בארץ. היא למדה בעיקר את בעיות ההון. הוא, רוטנברג, "מציע פשרה בין כספי בעלי ההון הפרטי עם המקור הלאומי". בעניין זה חשוב לזכור את הנסיון עם אגודת "נטעים", עם אגודת "הבונה", שלא הצליחו. הם גם כן נבנו על יסוד פשרה כזאת. מה שהציע רוטנברג דומה. העובדים לא יוכלו להכניע את "חברת המניות" ועל כן יש ספק אם הפועלים יצליחו לכפות את מרותם או רצונם. אם עד עכשיו הציונות עבדה שלא כהוגן, אין זאת אומרת כי כאלה יהיו פני הדברים לעולמי עד.

תגובת רוטנברג חזרה והתמקדה בסוגיה, כלום יכולה ההסתדרות הציונית להשתנות לטובה. תשובתו היתה נחרצת ובלתי מתפשרת. הכל תלוי אם יהיו כוחות אשר ישיבחו את הציונות. הפועלים עשויים להיות כוח כזה. הם ישפיעו כאשר יבטיחו לעצמם את הכוח. אין רוטנברג מתכוון להגמוניה מעמדית במובן המארקסיסטי. כדי לקרב את מאזינו להבנת כוונתו, הוא נדרש להערה על אוסישקין, שאליבא דרבים נחשב פעם לאיש חזק ולאיש מעשה שאין כמותו, אבל בשנת 1920 דעכה שמשו. איש לא חשבו לבעל כוח ולא היה מי שיציית לו. רבוצקי, מנציגי הברית העולמית במשלחת, ניסה לפקפק באשר לקביעותו של רוטנברג בכלל. לדידו, גם כוחו של רוטנברג איננו רב, ומכל מקום איננו עולה על כוחו של וייצמן. הוא אפילו השווה את כוחו של רוטנברג לכוחו של אוסישקין. רוטנברג לא נסוג בעניין תביעתו לתפעולו של הון פרטי בפיתוח הארץ, ובאשר לפיקוח עליו, חזר ורמז שיש צורך בממלכתיות יהודית או ריבונות יהודית שלימה או חלקית; שכן לפקח על ההון הפרטי אפשר רק על־די מערכת חוקים, "אפשר רק על ידי כך שהפארלאמנט היהודי יהא המוסד שיוכל לעשות את הקונטרול הדרוש". גם מחנה הפועלים יהיה "הקונטרול". אחרת אי אפשר, ותנאים אחרים אין.

בישיבת אחר הצהריים חזר ברל כצנלסון לטפל בדילמת הפיקוח בהקשר לפסילת ההסתדרות הציונית.

וכאן רוצה אני להציע דבר מה שיש בו צד חדש; אנו עומדים עכשיו בפני אספת הנבחרים. אין עוד להגיד ברור מה יהיו כוחה ומהותה. אך אילו אפשר

היה לצייר, כי המגשים את המפעל תהיה באות כוח של היישוב, היה זה תיכף עושה את ביאות הכוח הזאת לכוח ממשי גדול.²³ (הדגשות שלי – מ"מ)

לשון אחר, ברל היה מוכן לשקול את אסיפת הנבחרים כנציגה בלעדית של היישוב והמפעל הציוני. אין ספק שהיתה כאן תחזית נבואית ממש. שאלתיאל מטפל בהרחבה בנסיונותיו של רוטנברג להתרפק על נציגות היישוב המאורגן במאבקיו נגד הסוכנות היהודית ווייצמן. ואכן, תגובתו של רוטנברג לדברי ברל חוזרת ומלמדת על הפאראמטרים בהם יסתופף רוטנברג:

אם נניח שהפיקוח הלאומי שדיברנו עליו יוכטח נגיד על ידי קונגרס זה או אחר או על ידי האספה הלאומית, אספת הנבחרים – ויפוי כוח כזה אם לא ינתן לאספת הנבחרים והיא רק תדון בענייני חינוך אבדה כל עבודתנו – החושבים אתם לאפשריים [כלום לא חושבים אתם לאפשרי] את הדבר שאז ינצלו לשם זה כספים של בעלי רכוש פרטיים? כוח מדיני כזה [שיופקד] במוסד של באות כוח היישוב, או במוסד ציוני, הוא תנאי הכרחי לבנין הארץ.²⁴ (ההדגשה שלי – מ"מ)

הנה כי כן, רוטנברג, אף שהיה בשלב זה רק בגדר מומחה שפעל לצד ההנהלה הציונית ומטעמה, לא העריך אותה כסמכות היכולה להוציא אל הפועל את המשימות הלאומיות בארץ-ישראל בסיטואציה הנדונה. יתרה מזו, הוא תר כבר בשלב הפותח אחרי מיסוד חלופי, מוסד ציוני שאיננו ההסתדרות הציונית, על שלוחותיה הפורמליות. העובדה לא צריכה להתמיהנו, שהרי זהו האני מאמין האסטרטגי שלו מאז חבר לעניינים יהודיים וביקש לתרום בהם את תרומתו. אבל מה שחשוב לא פחות, הוא בישר לחברי המשלחת שלהערכתו רק גורם פרטי יכול להרים את המשימה. ואפשר שמאחורי הדברים היתה כבר חבוייה כוונתו האישית ליהפך ממומחה שכיר של ההסתדרות הציונית ליזם העומד ברשות עצמו ופועל מכוח זה כדי לבצע את הקונספציה הפוליטית שלו.

זאת ועוד, חשב שננסה גם להבין את הלוך הרוח ששרר עדיין בחוגים רבים שהיו קשורים בפעילות היהודית מסביב לארץ-ישראל. המלחמה פגעה בהסתדרות הציונית יותר מכפי שהננו משערים, או נכון יותר לומר, יותר מכפי שמודה בזה המחקר ההיסטורי. ההסתדרות הציונית נכשלה כיוון שתמכה בפרספקטיבה גרמנית. ועל כן בשנים הראשונות שלאחר המלחמה נעשו נסיונות לשקם את יוקרתה של ההסתדרות הציונית כהסתדרות עולמית ואת אחדותה, חרף הספקנות. לצורך זה נערכו הרבה מעמדי פיוס ויישור ההדורים בין ההנהגה שלפני המלחמה לבין ההנהגה החדשה, בין החברים הגרמניים של ההנהלה לבין

23. שם, עמ' 237.

24. שם, עמ' 238.

ווייצמן ומקרוכיו.²⁵ ואולם מסתבר שרבים, רבים מאוד לא נשתכנעו מן הנעשה, והיו מוכנים להטיל יתבם על ארגונים אחרים או על ממסדים חלופיים. גם בקרב ציבור הפועלים רווחו דעות אלה. על זה יש להוסיף את היעדר היעילות האופרטיבית של ההסתדרות הציונית. רוטנברג עשוי היה, אפוא, להתחזק בהערכתו ולהתמיד בהן, והעיקר, למצוא להן אופן קשבת. זה גם היה לו נוח אישית, זה הקל עליו להופיע כגורם עצמאי, והעיקר, פטר אותו מן הצורך לחפש לעצמו אפיליאציה ציונית, ומה שחשוב לא פחות, צידוק לכוונתו להפקיע את הנושא מידי ההסתדרות הציונית, כאחראית בלעדית.

ב. יחסי רוטנברג – ווייצמן

פרק לעצמו הוא מסכת היחסים האישיים בין ווייצמן לבין רוטנברג. שאלתיאל מקדיש לזה תשומת לב מרובה. מקורותיו חושפים את העוינות ואת הביזוי ההדדי. ברם, מתי נבטו יחסים אלה? הנחתי היא שאין הם שייכים לעידן היריבות שנגסה והשתוללה סביב לבניין חברת החשמל בארץ-ישראל, ולמאמצים שנעשו להציב את רוטנברג מול ווייצמן כנציגו המוסמך של היישוב המאורגן. הם הפציעו בסמוך מאוד להיכרותם, דהיינו עוד באוקטובר-נובמבר 1914.

חיים ווייצמן היה המנהיג הציוני החשוב שרוטנברג בא עמו במגע כאשר ביקש לפלס דרך לרעיונותיו. הוא הגיע אליו לאחר ששוחח עם זאנגוויל וקאוואן. האחרון קשר את הקשר אל ווייצמן. סביר להניח שזו היתה התכלית הפותחת בהשתדליותו של רוטנברג. ווייצמן נודע כבר אז כאישיות בולטת בחוגי הציונות הבריטית, שהיתה לה גם זיקה לעניינים היהודיים-רוסיים. המגע הראשון אירע, כאמור, ב־28 בספטמבר, במנצ'סטר.²⁶ בקץ השיחה שלחו ווייצמן לפגישת היכרות עם אחד-העם.

ב־29 בחודש, כלומר בו ביום, לאחר הפגישה עם אחד-העם, התקיימה כעין התוועדות רחבה יותר בבית אחד-העם בלונדון.²⁷ יוצא מכאן שלאחד-העם לא היו הסתייגויות בתחילה. ווייצמן לא מביא פרטים על ההתוועדות, מלבד הקביעה המאוחרת בספרו האוטוביוגרפי *מסה ומעש*, שרוטנברג עשה עליו רושם של אדם שהבנתו בענייני העם היהודי שטחית.²⁸

25. אביתר פריזל, *המדיניות הציונית לאחר הצהרת באלפור, 1917-1922*, תל-אביב 1977, עמ' 65 ואילך, עמ' 69. גם פרשת המניפסט של קופנהאגן, משל יעקובסון, שייכת לעניין (שם, שם, וגם עמ' 81 ואילך).

26. אגרות ווייצמן, אגרת 12.

27. שם, הערה. וגם *מסה ומעש*, עמ' 170. אגב, הפגישה התקיימה בערכו של יום כיפור.

28. *מסה ומעש*, עמ' 170-171. "הוא עשה עלי רושם של דובר אמת, אבל השקפותיו על שאלת היהודים ועל ארץ-ישראל היו שטחיות". בספרו מצייין ווייצמן שבידי רוטנברג היה מכתב המלצה ממארסל קאשן (Marcel Cachin).

כלום נסתיימה ההתוועדות של 29 בספטמבר בהידברות כלשהי, או לחילופין כלום היו הסכמות בין רוטנברג לווייצמן בלבד? וייצמן יטען במכתבו לאחד-העם ב-18 בדצמבר (וגם ב-22 בדצמבר, לרעייתו), שאין רגלים לדבר, ושרוטנברג רק מפיץ ידיעות כגון אלה.²⁹ אינני מוציא מכלל אפשרות שרוטנברג, כדי לדחוף את משימתו קדימה, נקט גם בשיטה של הפצת מידע בלתי נכון או נכון למחצה. ברם, בידינו שני מכתבים של וייצמן למכותבים שונים מ-1 בנובמבר 1914, ובהם מובא כלשונו מברק של רוטנברג אליו הנוגע לתוכניתו.

צאטי [אני מניח שהכוונה ללוצאטי - מ"מ] ואחרים נוטים לצדנו. התנאים הכלליים טובים. הברק סידורים שהוחלט עליהם. בוא. הברק לז'בוטינסקי שיבוא מיד לגנואה. הברקנו לנוי יורק. מחכים לתשובה עד יום רביעי. רוטנברג.³⁰

למה מכון רוטנברג בלשון "הברק סידורים שהוחלט עליהם"? כלום לסידורים שהוחלט עליהם במקום כלשהו שלא בידיעתו, או כוונתו להסכמות שהוחלטו בהשתתפות, כלומר בהתוועדות שבה נטלו חלק וייצמן ורוטנברג. וייצמן, בהביאו את הידיעה, איננו מסתייג ממנה ואיננו מביע תמיהה לגבי תוכנה ומשמעותה. במכתב אחר, מאוחר קצת יותר, הוא אפילו נסמך אל חלק מן האינפורמציה שבמברק כדי להטעים את הישגיו האישיים.³¹ אין זאת אלא שיש גרעין של אמת בטענתו של רוטנברג, שבינו לבין וייצמן היתה הידברות כלשהי, שביסודו של דבר אהדה את תוכניתו הבסיסית.

מקץ זמן - אין אנו יודעים מתי בדיוק, אבל ככל הנראה בהשפעת אחד-העם - הסתלק וייצמן מתמיכה בתוכניתו של רוטנברג. הוא הכשיל, שוב בעזרתו של אחד-העם, את שיתוף הפעולה בין רוטנברג לבין יצחק אפשטיין, שנכבש לרעיון בעת ביקורו של הראשון בשווייץ, ואף נלווה אליו במסעו ללונדון בדצמבר 1914 כדי לפעול למען העניין. במכתב שכתב לשלמה גינצברג, בנו של אחד-העם, ב-17 בדצמבר, נקט כבר וייצמן לשון קשוחה: "אולי תוכל לעמוד על כך שרוטנברג יבוא לכאן (אני אשלם את ההוצאות). אני חושש מאוד שיעשה שם שטויות, ואילו כאן ארסן אותו, ועל הכל - זה יותר רחוק מלונדון." במכתב אחר שנשלח באותו יום, דיבר וייצמן על רוטנברג כמי שגורם נזק. הוא הסכים עם אחד-העם שעניין רוטנברג איננו נעים, או ש"יש לעצור בעדו".³²

במכתב לרעייתו מ-29 בדצמבר חשף וייצמן את העניינים ביתר בוטות: "השתדלתי - כתב - להסתדר עם קראסנוגורוב [רוטנברג] כדי שלא יעבוד ולא

29. אגרות וייצמן, אגרות 79, 82.

30. שם, אגרות 25, 26.

31. שם, אגרת 48 (28.11.14).

32. שם, אגרות 77, 78, 79, 81.

יעשה דבר בלא הוראות ממני. לעת עתה הצלחתי לשכנע אותו, אך השם יודע אם לאורך ימים.³³ וייצמן לא הצליח לבלום את רוטנברג, שלא לדבר על שכנוע שלו. על תגובתו עשויים אנו ללמוד משורת מכתבים בוזמניים לעורכת־הדין פליצ'ה ראוונה בפרארה. להלן אביא ממכתבו של רוטנברג מ־29 בינואר 1915, בו משמשת בערבוביה הערכות מצב בצד הצהרות מפליגות, ואולי בלתי אמינות.

הנה מצב העניינים:

1. הממשלות, לרבות הממשלה הרוסית, רואות בעין יפה הקמת מדינה יהודית בפלשתינה.
2. מנהיגי ההסתדרות הציונית חושבים שנחוץ:
 - א. לנהל את המשא ומתן במחתרת עם אישי מדינה ונציגי הפלוטוקראטיה הגבוהה, ובשום אופן לא בגלוי בעתונות ובכל דרך אחרת. שום תעמולה והתארגנות של הציבור היהודי ושל דעת הקהל הלא יהודית.
 - ב. שום התכוונות ל"הסכמה המשולשת" [בעלות הברית]. אינני נכנס לפרטים נוספים, על אף חשיבותם הרבה.
- אני משוכנע שדרך זו לנהל את הענין מביאה עלינו אסון. רוחני בעיקר. ניתקתי מהם מגע, כפי שעשו ציונים ולא־ציונים אחרים. כאחד מיוזמי התנועה העכשווית אני רואה עצמי אחראי לתוצאות אפשריות ואני מנסה לחולל ארגון רציני. יש פרטים חשובים מאוד שעליהם לא אוכל לספר, עכשיו ובדרך זו. נשוחח על כך כשנתראה...³⁴

במכתבים מאיטליה, שעיתוים מאוחר יותר, כאשר רוטנברג מיקד את מאמציו בהכנות להקמתה של ה"Pro Causa Ebraica", כהתארגנות שהיתה צריכה להקל עליו את הפריצה לארצות־הברית, כבר לא אוזכרה לונדון וההסתדרות הציונית שם. ככל הנראה במקביל לאיגרת לראוונה, כלומר סוף ינואר 1915, שלח רוטנברג גם מכתב התנתקות מווייצמן. המכתב לא נשתמר. אבל מכלל התשובה של וייצמן מ־5 בפברואר 1915 ניתן ללמוד על מקצת תוכנו של מכתב רוטנברג.³⁵ הוא הטיח בווייצמן שלתנועה הציונית דרושים אנשים אחרים ותכסיסים אחרים; החשיד אותו שהוא פועל במישרין להכשלתו על־ידי שיחות שהוא ניהל עם השגריר הבריטי בצרפת. וייצמן דחה את הטענות. "מעודי לא השתמשתי – הטעים – בשום תכסיסים בעניין הציוני, וכי כל מה שעשיתי ומה שאני עושה אינו חושש מאור היום."

לאחר חליפת המכתבים הזאת פסקו כנראה לחלוטין ההתכתבויות בין השניים.

33. שם, אגרת 85.

34. העזבון של פליצ'ה ראוונה, אצ"מ, A.353/8.

35. אגרות וייצמן, אגרת 109 (מוענה לרוטנברג).

רוטנברג לא יידע את וייצמן על מעשיו בארצות-הברית, וייצמן לא טרח לכתוב אליו. היחסים התחדשו רק בגין פרויקט חברת החשמל. כיצד – על כך איננו יודעים דבר.

כלום לא הותיר כשלון שיתוף הפעולה מסביב לעניין המשא ומתן על הקמת הגדודים משקע כבד, והשפיע על היחסים לאחר מכן? תשובתי חיובית. נראה לי שרוטנברג נפגע מאוד. הוא גם לא היה עשוי לסבול את הפאטרנליזם של וייצמן, את ההתנשאות ואת הזלזול שמטבע מנהגו זה, וגם לא הבחין בתחושות התסכול והאכזבה של אנשים ששיתפו עמו פעולה. וייצמן, כמובן, לא שמר טינה, שכן האנשים שבאפוטרופסותו נוצרו על מנת לקרבם בעת הצורך ולהרחיקם כשאין בהם צורך. אלא שווייצמן לא הבחין כי רוטנברג איננו קטלא קניא, ואיננו מחסידיו המשכימים לפתחו. לימים יאמר ברל כצנלסון על עמידת השניים, שהיא משולה ל"פגישה בין שני הרים", וימשיך: "אין לך עניין כל כך מאמץ את כל נימי הנפש ומותח את העצבים עד הקצה האחרון כמו הרצון לשתף יחד שני הרים אלה."³⁶

ג. זיקותיו של רוטנברג לרוסיה

ואכן, קשה להתמודד עם בעיית תדמיתו של רוטנברג בלי לטפל בכל מערכת חייו. וכבר הדגשתי כמה ער שאלתיאל לנושא ובוחן אותו חוזר ובוחן. ברם, הוא תולה עצמו ברוטנברג, גיבור אירועי 1905 (שאלתיאל, עמ' 601), ומהם מבקש ללמוד על קווי אופי ועל שיטות התנהגות. נכון שגם לא נעלם ממנו, שמחויביותו תיו לרוסיה נשארו במקומן, ושרוטנברג לא פסק מלהיות מקורב לשירותים החשאיים האירופיים שטיפלו ברוסיה לאחר המלחמה והמהפכה. אפשר דווקא שכאן – כך אני מציע – טמון גם סוד זיקותיו החבויות וסוד מהלכיו המוזרים לעתים. ואף שהננו אוהבים להתרפק על אירועים הקשורים במעורבות מחרתיות מהפכניות שמסביב לשנת 1905 – שנה שהיא כל כולה התעוררות מלאת הוד של שוחרי חירות, ותמימות פרוסה על פניה – הנני סבור שדימוי זה איננו קולע לרוטנברג, והכביד עליו על פי רוב, גם כאשר אי פה אי שם שירת אותו. רוטנברג ניסה להבהיר את מקומו באירועים האלה על מנת לדחות אותם מעליו. המעגל בו סבב ומצא את תמרורי דרכו היה מלחמת העולם הראשונה והמחלוקת שמסביב למהפך הבולשוויקי, שרוטנברג סלד ממנו בכל מאודו.

כבר אמרתי במקום אחר, שכאשר יצא רוטנברג ללונדון, בספטמבר 1914, היתה תכליתו העיקרית להיפגש עם שרי מדינה בריטיים, על מנת להביא בפניהם מסר של מפלגת ה"ס"רים. משרד "האחרונה" בפאריס, שהיה מופקד על משימת המעקב אחר מהלכיהם של מהפכנים בגלות, הבריק על כך לרוסיה בזו הלשון:

36. ב' כצנלסון, אגרות ה, תלאביב 1973, עמ' 317. וראה גם אניטה שפירא, ברל, תל-אביב 1980, עמ' 317.

ב־30 בספטמבר הגיע ללונדון פטר רוטנברג הנודע, עם המלצות לחבר הפרלמנט ומנהיג הסוציאליסטים, ראמוזי מקדונאלד, על מנת שזה יציגו בפני סר אדווארד גריי, כדי למסור לידיו עצומה מטעם המפלגה המהפכנית הרוסית. נוסחו בה הדרישות הבאות: חירות כללית וחנינה; כינון ממשלה דמוקרטית שתורכב מנציגי כל המפלגות ותהיה אחראית בפני הפרלמנט; ביטול החוק מ־3 ביוני; הרכב נבחר של מועצת המדינה; ריבונות מלאה לפולין, לפינלנד, ושיווי זכויות ליהודים, למוסלמים וליתר העמים.³⁷

אגב האחרונה לא ידעה לחשוף את העובדה, שרוטנברג הגיע לאנגליה מוקדם יותר ונפגש עם חוגים יהודיים. את שיבתו לאלתר ללונדון הסביר רוטנברג לווייצמן בנימוק שהוא רוצה להקדים ולבוא לשם לפני יום הכיפורים. ההודעה הדהימה את וייצמן וגרמה לו להזכירה מעל דפי ספרו הרבה שנים מאוחר יותר.³⁸ גם בבואו לארצות-הברית, כאשר קשר קשר אל חבריו הס־רים היהודיים שם, חיים ז'יטלובסקי ושלמה אלסברג, הוא לא שכנע אותם להשתלב במאמציו בשל הטעמים היהודיים שנכללו בתוכניתו, אלא בראש וראשונה בשל האפיליאציה הס־רית המשותפת שלהם.³⁹

כלום פעל רוטנברג על דעת הס־רים בלבד, או לחלופין, כלום הפעילו הס־רים פוליטיקה עצמאית בעת המלחמה? קרוב לוודאי שלא. מזה שנים, ההיסטוריוגרפיה הסובייטית עשתה שמות במחקר (לרבות ההוראה) על הכוחות הפוליטיים הדמוקרטיים ברוסיה וההתמודדויות הציבוריות שהוליכו למהפכת פברואר, ועל תמונת השלטון הרוסי בין פברואר לאוקטובר. "הברית לשחרורה של רוסיה", הקואליציה הפטריוטית שטיפחה אופוזיציה לשלטון הצארי, תוך נאמנות לציוויי המלחמה של רוסיה נגד גרמניה, הולעגה, גומדה והוצגה ככלי ריק. פה ושם פורסמו מאמרים שהתבססו על חומר ארכיוני מבורר ומצונזר, הכל בהתאם למגמות הסלפניות שהיו אופיניות ל"היסטוריוגרפיה" הבולשוויקית.⁴⁰

37. מברק יוצא מס' 203 מ־22 בספטמבר/5 באוקטובר, ארכיון משרד האחרונה האירופית בארכיון הובר, סטאנפורד. דנתי בפרשה בספרי, ראה מינץ, זמנים, עמ' 20 ואילך. אגב, במברק שלמחרת היום, כלומר מ־23 בספטמבר/6 באוקטובר מדווחת האחרונה לפטרבורג על הלוח הרוח בפזורת המהגרים הרוסיים הפוליטיים. ועל איטליה נאמר כך: באיטליה יחס ההמונים הרוסיים שונה. הרוב נגד עשייה מהפכנית, שכן היא תחליש את רוסיה ותועיל לגרמניה. קולות בודדים התומכים במהפכה לא זוכים להד.
38. יום הכיפורים חל בדיוק ב־30 בספטמבר. השימוש בנימוק זה בשיחה עם וייצמן הוא עדות לשיטות ההתעיה וההעלמה שנהג בהן רוטנברג. משה ומעש, עמ' 171.
39. עזוב ז'יטלובסקי, ארכיון ייו"א, ניו-יורק, זכרונות, כתב יד. ראה גם מינץ, זמנים, עמ' 138.

40. השווה למשל: E. D. Черменский, *IV Государственная дума и свержение царизма в России*, Москва 1976, стр. 68 ид.; Ludwik Bazyłow, *Obalenie Caratu, W-wa 1976, str. 107 id.*, *Непролетарские Партии России, Урок Истории, Москва 1984.*

על פי התייעוד שהתפרסם לאחרונה מסתבר, כי מספר שנים לפני פרוץ המלחמה, או אולי בסמוך לה, נולדה הידברות פוליטית בינמפלגתית, שנודעה בכינוי "הברית לשחרורה של רוסיה". בפיהם של היסטוריונים מסוימים נודעה הברית בכינוי "מאסונריה של הדומה". זה היה ארגון רחב, אף שהיה סגור הרמטית, שהקיף כ-350 איש מן השמנא וסלתא של האופוזיציה הפוליטית ברוסיה. בסיסו היה בדומה, בחוגי המשק והאקדמיה, והיו לו גם שלוחות בצבא. יליזבטה קוסקובה, שנמנתה בזמנו על הפלג האקונומיסטי של הסוציאל-דמוקרטיה הרוסית, היתה פעילה בארגון. בעדויותיה טענה שהיה להידברות קשר לבונים החופשיים. ברם, אין לראות בה תבנית של לשכה מאסונית רגילה, או מערכת מאסונית בפני עצמה. אף כי אפשר שמקצת חבריה היו גם כפופים ללשכות מאסוניות רגילות ומאורגנים בתוכן. במאסונריה של הדומה חייב לדידה הנדר המאסוני בלבד, ולא הוקפד על הפולחן. יש המערערים על עדותה זאת.⁴¹

האישים נמנו עם צמרות המפלגות, וקוסקובה טוענת שהמועדון שימש מקום אפשרי יחיד, ומעל לכל יעיל, להידברות בין הנהגות המפלגות הפוליטיות, בתנאי המעקב וההסתננות הפרובוקטיבית של האוחרנה הצארית. הארגון הנהיג את האופוזיציה לשלטון הצארי בעת המלחמה, יום את "הבלוק הפרוגרסיבי", היו לו שלוחות בקרב הארגונים הכלליים ובקרב המיעוטים הלאומיים (המועצה העליונה [הסוביט] של עמי רוסיה). הוא התווה את המהלכים הפורמטיביים של מהפכת פברואר, ואנשיו היוו את הגרעין הקשה של הממשלה הזמנית. בין המפלגות שצמרותיהן שותפו בהידברות היו הקאדטים, הטרודוביקים למיניהם,

41. Nina Berberova, *Люди и Ложь, Russian Freemasons of the 20th Century*, New York 1986; Richard Abraham, *Alexander Kerensky, The First Love of Revolution*, New York 1987; *From the Archives of L.O. Dan*, Selected by Boris Sapir, Amsterdam 1987. ובריס סאפיר: יש בספר מספר מכתבים של קוסקובה הנוגעים לנושא. Nina Berberova, *C'est moi qui souligne*, Paris 1989, p.300 ff יש שם סיפור מפורט על דיוניה עם קרנסקי. מרמזות לארכיון קוסקובה ויודעת את פרטי סגירתו המחודשת עד לשנת 2008. משיחה עם גבי טאטינה אוסורגינה, אשתו השנייה של מישל אוסורגין, הפקתי את הרושם, שלברברובה כן היתה גישה לארכיון, כנראה בהסכם בינה לבין האוצרת של הארכיון, מאזאם דה לויסי. אוסורגינה סבורה שספרה של ברברובה על המאסונים הרוסיים הוא בגדר פטפוט לא מדויק. מכל מקום, עניין זה גרם להקשחת עמידתה של גברת אוסורגינה באשר לאפשרות להשיג גישה חופשית לעזובן של קוסקובה. בשיחת טלפון לפרינסטון שקיימתי עם פרופסור נינה ברברובה בפברואר 1990 (היא לא יכלה להזמיןני לביתה, בגלל התחייבויות אחרות), נתברר לי שהיא לא מכירה את מסמך קוסקובה וידיעותיה על רוטנברג וז'בוטינסקי אינן מעוגנות במסמך. היא דיברה בלשון בקורתית ובוטה על קוסקובה. יש מאמר בקורת על ספרה של ברברובה, ב"Survey, No. 6 (1989) מאמרו של סטארצב לעיל חוזר ומסתמך על ברברובה, מבלי לנקוט נימה בקורתית לגבי אופיו כמחקר.

הס"רים, המנשביקים וגם אי-אלה נציגים של הבולשוויקים (למשל איוואן סקבורצ'וב-סטיפאנוב) וגם האוקטיאבריסטים, לרבות אנשים שנמנו על צמרת הצבא וצמרת המנגנון השלטוני. לפי כל הסימנים נמצאו בקרבם גם פקידים גבוהים של האוחרנה, שהתנכרו כמובן למחויבותם לממשלה הצארית. ועוד נחוץ להעיר, שארגון זה היה מעורב בצעדים לסיכול החתירה הגרמנית, שפעלה באמצעות "ועדי השחרור" השונים של המיעוטים הלאומיים, כדי לערער את שלימותה של האימפריה. הוא לא יכול היה לעשות את זה, אלא על-ידי הכרה בזכויות הלאומיות של המיעוטים, אשר היו מיוצגים בוועד על-ידי לשכות משנה לאומיות.

הס"רים שנמנו עם הארגון היו: ניקולאי ד' אבקסנטייב, ואלרי ק' אגאפונוב, אלכסנדר ו' אמפיתיאטרוב, אנדריי א' ארגונוב, אדולף ברקנהיים, קוומה א' גבוזיאב, ולאדימיר מ' זנוינב, ולאדימיר א' לבדיאב, סימיון ל' מאסלוב, בוריס ו' סאווינקוב, ולאדימיר אוסיפוביץ פאבריקאנט, מיכאיל מ' טרפוגוסיאן, איליה א' פונדאמינסקי (בונאקוב), וגם פטר מ' רוטנברג. כולם נמנו עם האגף הימני של הס"רים, היו מקורבים לקרנסקי ומילאו תפקידים מרכזיים בצמרת השלטון לאחר מהפכת פברואר. לאחר הכשלון גלו מרוסיה וקיימו על פי רוב קשרים הדוקים ביניהם.

השערתו היא, שבמסגרת הארגון נדונו גם הנחיות אפשריות לטיפול בשאלה היהודית, על צדה האקטואלי בעת המלחמה ועל צדה העקרוני לימים, כשרוסיה תהיה דמוקרטית. בהקשר זה באה הנחתי, שרוטנברג וגם ז'בוטינסקי פעלו במישור היהודי, כאשר יש להם גיבוי של החוגים הרוסיים האלה, או לפחות של חלק מהם, ודעתם נחרצת שגיבוי זה יש בו אמינות גבוהה. אולי כדאי לציין, שכאשר נוצרה "פרו קאוסא עבראיקה" באיטליה, היה זה אמפיתיאטרוב שנתן לה ביטוי בעיתונו רוסקויה סלובו.⁴² מעל דפי העיתון הופיעה מיד שורה של מאמרים מעטם של פרופסורים חשובים באוניברסיטאות מוסקוה ופטרבורג, שבירכו על התוכנית ושקלו את דרכי מימושה. גם ז'בוטינסקי לא היה מגלה נחרצות כה מרשימה במאבקו למען רעיונותיו בעת המלחמה, וזאת כנגד כל הממסד של ההסתדרות הציונית, שלא פסק מלהוקיעו ולהשפילו, אלמלא ידע שמאחוריו יש גיבוי פוליטי רב משקל, שהוגש לו על-ידי החלק הקאדטי שבהידברות הזאת. אגב, משקלם הסגולי של הקאדטים בהידברות היה גדול יותר מאשר של הס"רים, שניצבו מאחורי השליחות של רוטנברג.⁴³

42. הכתבה באצ"מ Z3/1616. הלשכה הציונית בקופנהאגן, המביאה את תרגום הכתבה לגרמנית, איננה מזכירה את שמו של רוטנברג במכתב המלווה. פרטים על הנושא ראה מינץ, זמנים, עמ' 131 ואילך.

43. רמזים לעורף הפוליטי הרוסי של ז'בוטינסקי, ראה אצ"מ L6/686. ז'בוטינסקי יהיה גם קשור באורח רשמי בלשכה המאסונית של המהגרים הרוסיים הפוליטיים בפאריס, "כוכב הצפון". הלשכה הזאת היתה קולטת מהגרים רוסיים שהיתה להם מסורת של חברות

מתוך נסיון להשלים את התמונה ננסה לשחזר ככל הניתן את צעדי רוטנברג מאז שיבתו לרוסיה ביולי 1917. כידוע, הוא עזב את ניו־יורק ב־14 ביולי 1917.⁴⁴ לא נערם בפניו שום קושי בדרכו לשוב. הוא חזר במעמד של דיפלומט רוסי. בספינה שהחזירה אותו היה בין נוסעי המחלקה הראשונה המכובדת ביותר, והדבר צוין בחוברת הנוסעים שהופצה כרגיל על־ידי כל ספינה שיצאה למסעות טראנסאטלנטיים.⁴⁵ כבואו לפטרוגראד היתה לו גישה מיידית לחוגי השלטון. אין לנו ידיעה על טיבה של המישרה שהופקדה בידי. מכל מקום, היה זה מעמד בכיר. אפשר שהיה קשור בשירותי הבטחון שהממשלה הזמנית נדרשה להם מאוד. הוא נחשב כאמיננציה אפורה. המשרה הפורמלית הראשונה שהוענקה לו היתה מינויו לסגל שהוטל עליו לשמור על בטחונה של פטרוגראד, למקרה שהבולשוויקים יפתחו בפעולות לכיבוש השלטון.⁴⁶

הבולשוויקים נטו להעריכו כאישיות רבת השפעה והירכו לדבר בו סרה. ידוע שהיתה לו גישה אינטימית לחוגי השלטון ובעיקר לקרנסקי. הוא טרח בהצלחה על סידור כניסתו של ברוכוב לרוסיה.⁴⁷ בתפקידו המוגדר, באוקטובר 1917, הוא מופיע כסגנו של ניקולאי קישקין מהקאדטים, שנתמנה למושלה של פטרוגראד, ועל־ידו פעל פ"י פלצ'ינסקי, שהיה מאנשי קרנסקי, אף כי הלה לא הפקיד בידי תפקידים ממדרגה ראשונה. לגבי רוטנברג מציינים מקורות שהיה נציגם של הס"רים. רוטנברג נטל חלק בישיבותיה של ממשלת קרנסקי (בהיעדר קרנסקי), ב־25 באוקטובר (7 בנובמבר), בעת שצרו עליה בארמון החורף היחידות הבולשוויקיות. הוא השתתף בכל ההתייעצויות הנוגעות להכרעות הגורליות של הממשלה הזמנית ברגעים הקריטיים לקיומה, וממילא לבעיות הבטחון שלה. בשלב כלשהו נשלח יחד עם קצין המטה טומאנוב לשיחה עם בוריס סאווינקוב, מי שהיה שר הבטחון בממשלתו הראשונה של קרנסקי, פרש

בלשכות הרוסיות או במפלגות שהיתה להן זיקה לפעילות הפוליטית האופוזיציונית ברוסיה סביב פברואר 1917. ראה הודעה על הרצאה של ז'בוטינסקי בלשכה מאסונית רוסית, "כוכב הצפון", בפאריס:

"Ordre du Jour des Loges de la Region Parisienne, Jeudi 7 Janvier 1932, Etoile du Nord, Revolution Sociale dans la Bible", par notre C.F. V. J-sky. p. 8.

אגב יוסף שכתמן בספרו *Rebel and Statesman, The Vladimir Jabotinsky Story*, Vol. I. N.Y. 1956, pp. 202ff, טוען כי הרעיון לנצל את מפלתה של תורכיה הבריק במוחו של ז'בוטינסקי רק באוקטובר 1914, לאחר שותרכיה הצטרפה למלחמה, כלומר לאחר 30 באוקטובר. בהקשר זה עלה גם רעיון הגדודים.

44. ראה מינץ, זמנים, עמ' 294.

45. שם, שם.

46. В.И. Старцев, *Крах Керенщины*, Ленинград 1982, стр. 256; Последние часы Временного правительства в 1917 г., *Красный Архив*, 1933, т. 56, стр. 136.

47. מינץ, זמנים, עמ' 321.

ממנה לאחר כשלון מרידת קורנילוב, ומתח בקורת חריפה בהקשר זה על קרנסקי והנהגתו. המשלחת ביקשה לשדל את סאווינקוב שיעזור לשכנע את הקוזאקים להישאר על משמרתם ולהדוף את היחידות הבולשוויקיות. רוטנברג נחשב איפוא אוטוריטיטיבי דיו לשכנע את סאווינקוב להתגייס לעזרת הממשלה. בשעה 4 אחר-הצהריים הוחלט כי קישקין עם פאלצ'ינסקי ורוטנברג יעברו למטה הכללי כדי להנחות משם את ענייני ההגנה. משהגישו הבולשוויקים אולטימטום, נקראו קישקין ורוטנברג לשוב לישיבת הממשלה. הם חזרו בשעה 7.15 בערב ותמכו בהחלטה לא להיענות לאולטימטום. ההחלטה ביטאה קשיחות וציפיה לסיוע שיבוא מיחידות הצבא, שקרנסקי אמור היה לגייס. בחצות הלילה, כאשר כבר היה ברור שהממשלה לא תוכל להחזיק מעמד, היה זה רוטנברג שליקט את הנשק מחברי הממשלה והכינם לאקט הכניעה.⁴⁸

רוטנברג נאסר עם הממשלה ועשה עם כולם ברגל את הדרך למבצר פטרופאוולובסק. חברי הממשלה היו מאוימים בעת צעידתם והתנהגותם לא היתה מכובדת. היחידה הצבאית ששבתה אותם גם טרחה במתכוון לשוות למצעד אופי עולם ומשפיל. העדויות על רוטנברג מדגישות את עמידתו האמיצה בתלאות המעצר. "רוטנברג ובורצב רגועים לחלוטין [...] רוטנברג טרוריסט ותיק (זה הוא שהרג את גאפון), ועל בורצב דיברתי כבר."⁴⁹ הוא שוחרר מקץ ימים רבים ועקר למוסקבה לאלתר. אין לנו ידיעות על מוצאותיו בעיר במחצית הראשונה של שנת 1918. יש רגליים לסברה שהיה מעורב פורמלית בפעילות לקידום קואופרציה, רעיון שהשתעשעו בו הרבה מנשוויקים וס'רים ימניים. אפשר שאז קשר קשרי קרבה, ידידות ושיתוף פעולה עם אדולף ברקנהיים, שלאחר מכן יופיע לזמן קצר כעוזרו החשוב בבניין תחנת החשמל בתל-אביב.⁵⁰

ברקנהיים היה פעיל בקואופרציה, נחשב על הס'רים הימניים, והיה בין האישים שקרנסקי זימנם להתייעצויות רחבות, שמילאו את מקום הפרלמנט שלא נבחר. רוטנברג ישב במוסקווה עד לאחר נסיון ההתנקשות בלנין ב-10 באוגוסט 1918. כלום היה מעורב במארגים קונספירטיביים, למרות שהיה אישיות "שרופה" סאווינקוב, המרבה לספר על נסיונות של התקוממות, לא מזכיר את רוטנברג

48. יומן ליברובסקי, *Последние часы Временного правительства, Дневник министра Ливеровского*, Исторический Архив, 1960/6. стр. 38-46. Дело Народа, #. 189, 26.10 1917, # 193, 29.10.17 В. И. Старцев, *Последний день Временного Правительства*, Из Истории Великой Октябр. Революц. и Соц. Строительства в СССР. Ленинград 1967, стр. 99-115
ראה גם ספרם של
7.11.1917, Москва 1984.

49. ראה: *Зинаида Гипсус, Синяя Книга, Петербургский Дневник*, 1914-1918, Белград 1929. стр. 216.

50. על ברקנהיים בספר דיווח על הקואופרציה הרוסית לאחר המהפכה. *финансовые вопросы внутри коопераций*, Москва 1918, стр. 121.

בהקשרים אלה. מכל מקום, לאחר ההתנקשות בלנין בערה הקרקע תחת כפות רגליו.

מיד לאחר מכן הסתלק דרומה, ככל הנראה לקייב, ואחר כך לאודיסה. על פרק קייב אין לנו ידיעות. נציין רק שבבואו לשם יכול היה, אילו רצה, למצוא לו אכסניה בארגונים יהודיים שעדיין היו לגאליים ופעלו בקייב באין מפריע. יערי-פולסקין טוען, שהוא התקרב לענינים יהודיים. ברם, יש לי רושם שיערי-פולסקין מסיק את מסקנותיו על דרך ההסתברות. להערכתי הוא המשיך להיות מעורב מעורבות עמוקה בפוליטיקה הרוסית ובמאמצים שהיו מכוונים נגד השלטון הבולשוויקי. אין אנו יודעים מתי נטש את קייב והגיע לאודיסה. זה היה ככל הנראה קשור בהשתלטות הדירקטוריה האוקראינית על קייב, לקראת סוף 1918.⁵¹

יש עמנו ידיעות כי בראשית פברואר 1919 שהה רוטנברג באודיסה והיה מקורב למי שקיימו מגעים עם המדור הפוליטי של חיל המצב הצרפתי בעיר. כידוע ראו אז הצרפתים את עצמם כאפוטרופסים של הקבוצות הפוליטיות והצבאיות הרוסיות במגזר הדרומי של המדינה. אלה לחמו נגד הבולשוויקים וביקשו לתאם את צעדיהם עם הגורמים הבינלאומיים, כלומר צרפת, שנוכחותה באיזור הכתיבה את הכיוון. הנציגות הצרפתית היתה מורכבת משורה של אנשי מדינה, והדומיננטיים ביניהם היו אנו (Hennot) ופריידנברג (Fredamber). רוטנברג היה ככל הנראה בן בית אצל פריידנברג וייצג את הס'רים.⁵² אגב, מנואיל מארגוליעס, המדווח על כך, היה אף הוא מעורב מאוד בכל המגעים בדרום. הוא נמנה על חשובי הבונים החופשיים הרוסיים בעת המלחמה. פוליטית השתייך על הקאדטים. היה ככל הנראה גם איש הקשר אל קבוצת הס'רים בהנהגת פונדאמינסקי-בונאקוב. רוטנברג נמצא בין מי שפעלו בסמוך לאחרון, והיה מוכר היטב למנואיל מארגוליעס.⁵³ על ההשפעה באודיסה בתקופת ההתערבות הצרפתית שם, התמודדו שלוש קבוצות:

- א. צבא המתנדבים של דניקין.
- ב. קבוצה שייצגה את הוועדה לאחדות ממלכתית של רוסיה (СГОР) ונמנה עמה האישים מלר-זאקומלסקי, קריבושין ומנואיל ס' מארגוליעס. היא ייצגה את הקאדטים בעיקר.

51. הכוונה למועד התמוטטותו של שלטון ההאטמאן סקורופאדסקי, שבא עם נסיגת הגרמנים מאוקראינה לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק.
52. Мануйль С. Маргулес, Год Интервенции, 3 Т., Берлин, 1923. כרך א, עמ' 189. זהו יומן מפורט למדי של מגעים ופגישות באודיסה ואחר כך בפאריס. רוטנברג מוזכר ביומן בתאריך 1 בפברואר 1919 (להלן: מארגוליעס).
53. יש סיפור על השתדלות משותפת של השלושה בקשר לשחרורו ממאסר ומפסק דין מוות צפוי של המנשוויק טימוקין, אשר נתפס ובידו כרוו בולשוויקי, מארגוליעס, עמ' 291.

ג. הברית לתחיית רוסיה, ארגון שנתמך על-ידי הס"רים. ייצגו אותו מליוטין, פישחונוב, פונדאמינסקי-בונאקוב, טיטוב ורוטנברג. סיעות הקאדטים והס"רים התגודדו מסביב לגנרל א' שורץ, שנחשב לאיש המחנה הדמוקרטי ולא היה מוכן להסתפח אל דניקין. הן גם לא היו מוכנות לקבל את שיטת ההחשדה של דניקין לגבי ולגבי קצינים אחרים של הצבא הצארי לשעבר. כידוע תבע דניקין מכולם שיתייצבו למשפט צבאי ויטוהרו בו, בטרם יחילו לצבא המתנדבים. לגנרל שווארץ הוצע לכהן כמפקד הצבא במקום המועמד של צבא המתנדבים. על רקע זה פרצו חיכוכים בקואליציה. גברו הגורמים האזרחיים, לא מעט בסיוע הצרפתים. שווארץ תמך בשיתופו של רוטנברג במערכת הממשל, וסמך עליו מאוד.⁵⁴ מארגוליעס, שאף הוא היה מעורב בממשל, התפטר מן הקואליציה בשל אכזבתו מיחסם של הצרפתים ומהיקף הסיוע שהם היו מוכנים להגיש לכוחות האנטי-בולשוויקיים באודיסה. זה אירע בסביבות 14 במארס, ומיד אחר כך, ב־15 בו, הפליג מארגוליעס לפאריס כדי לעמוד מקרוב על המאמצים הדיפלומטיים שנעשו לטובת רוסיה בזירה הבינלאומית. בשיחת הפרדה שהתקיימה אצלו בערב של אותו יום (ה־14 במארס) השתתף גם רוטנברג, אשר טען בתוקף לשתוף יותר כוחות סוציאליסטיים בממשל. הוא גם גילה פרטים על המשא ומתן שהתנהל מסביב להרכבת המועצה החדשה. רוטנברג צורף למועצה ונתמנה לאחראי על האספקה.⁵⁵

עד אפריל היה המצב באודיסה רגוע. ואולם בראשית החודש החל הכל להתדרדר. הסיבה – מפלת ממשלת קלמאנסו בצרפת, שבעקבותיה באה ההוראה לחיל המצב הצרפתי לסגת לאלתר מאודיסה. הרוסים בפיקודו של שווארץ ניסו עוד להתגונן. הבולשוויקים פרצו את החזית וכבשו את העיר ב־6 בחודש. רוטנברג היה בעיר בעת פינוי אודיסה ונטש אותה סמוך לכיבוש.

לפי כל הסימנים הוא לא ניסה להתפנות לקרים וליצור קשר עם הלכנים שם. הוא יצא לאלתר לקושטא. ברם, לגבי שהותו שם רווחת סברה האומרת, שהיה נתון לאימונים מצד קבוצות מונרכיסטיות. החלטתו ללכת לקושטא קשורה עקרונית בעובדה, שהס"רים לא השתתפו בממשל דניקין ולא תמכו בו. אבקסנטיב נמצא כבר באותו זמן בפאריס וניסה לשתף עצמו כנציג הס"רים בגוף הרפובליקני הרוסי שפעל בקולוארים של ורסאי. גם פונדאמינסקי לא התפנה לקרים, והוא הדין ברודניב. ההתנכלויות לרוטנברג מצד אנשי הימין הרוסי המונארכיסטי זירזו את מעברו לפאריס. הוא הופיע בעיר לקראת קיץ 1920. אין לנו ידיעה מדויקת בנידון, וגם אין עמנו רמזים כלשהם אודות מערכת

54. מארגוליעס, הנספת. מתוך מכתבו של הגנרל א"ס שווארץ מ־4 במארס.

55. מארגוליעס, שם, עמ' 1313 ואילך. גם ולאדימיר מארגוליעס, בספרו *Огненные Годы* (ברלין 1923) מתאר את המצב באודיסה בסביבות 20 במארס 1919, ומאשר בדרך כלל את עדותו של מנואל מרגוליעס.

הקשרים שקיים שם. מנואיל מרגוליעס, המנהל יומן פגישות מפורט מימי שהותו בפאריס החל באפריל 1919, איננו מזכיר את רוטנברג בהקשר להשתדלויותיו הפוליטיות שם. מובן שאין להתעלם מן העובדה, שגם אווקסנטיב וגם בונאקוב ועוד מנהיגים בולטים של הס"רים כבר נתלקטו בפאריס, וקשה לשער שרוטנברג לא בא איתם במגע ולא תיאם איתם את צעדיו.

סירקין כאמור התראה עם רוטנברג רק ביולי. רוטנברג לא נידב לו שום מידע על מערכת קשריו האקטואלית. סירקין גם נמנע מלשאל שאלות בכל הקשור למעשיו ברוסיה. ברם, אפשר ששאל, והעדיף שלא לכלול את הפרטים כולם בכתבה שפרסם, מלבד תמרוני הדרך – מוסקווה, קייב, אודיסה והתוכנית לעתיד ללכת לארץ-ישראל.

כך ירד המסך על הפרק הרוסי בחיי רוטנברג והוא נקלע למרווח שבו החלה לרוץ "הביוגרפיה השניה" שלו. כלום קמלו מאליהן זיקותיו הקודמות ובטלו מחויבויותיו? אינני נוטה למסקנה זו. גם שאלתיאל איננו מציע לנו להקים חיץ בין שתי ה"ביוגרפיות", ולא רק מפני שמדובר באותו אדם. הוא ער לקשריו אל "הגווארדיה" הפוליטית הרוסית שהלכה לגולה, ומתעד זאת כל אימת שהוא חושף את המגעים עמה. אנחנו גם חשים שאנשי הגווארדיה הזאת עומדים לימינו ומתעלים פתרונות בשיטות המקובלות עליהם. כלום לפנינו רק השתייכות פוליטית, סוציאל-רבולוציונרית, או דבקות שיש עמה גם אספקט של מחויבות המעוצבת במסורתם של הבונים החופשיים? אין לי על כך תשובה פסוקה, וגם לא תהיה, עד שלא ייחשפו הארכיונים הנוגעים לפעילותה של האופוזיציה הפוליטית הפטריוטית נגד המשטר הצארי בעת מלחמת העולם הראשונה. הנה כי כן, גם אם יכולנו לגלות טפח מן המרקם החידתי סביב אישיותו של רוטנברג, הפתרון כולו הוא מאיתנו והלאה. ואולם אין עמדי ספק, שגם כאשר נדע לספר את הסיפור השלם יתפוס בו מחקרו של שאלתיאל את כותל המזרח.